

ності. Обов'язковою частиною економічного аналізу є фінансовий аналіз, який дозволяє читати фінансові звіти підприємств і відшукувати ознаки економічних злочинів.

Розглянемо умовний приклад застосування наведених вище методів до побудови криміналістичної характеристики економічного злочину (КХЕЗ). Якщо взяти до уваги такі структурні елементи КХЕЗ, як суб'єкт (суб'єктивні чинники), ситуація (об'єктивні чинники), засоби виконання злочинних дій, сліди злочину, то за допомогою зазначених методів може бути розв'язаний цілий спектр завдань. Це завдання пошуку і виміру парних зв'язків типу «суб'єкт — ситуація», «ситуація — засіб», «суб'єкт — засіб» та ін. Передбачається виконання статистичного спостереження, яке поряд з традиційними елементами включає до себе відбір криміналістично значущих особливостей злочинної діяльності; перевірку емпіричних даних на однорідність і несуперечність; вибір статистичного методу перетворення даних; вибір стратегії (методу) групування; побудову кореляційного поля; оцінку коефіцієнтів парної кореляції; аналіз присутності впливу третіх (латентних) чинників; виконання типізації зв'язків; побудову стійких оцінок, що не залежать від форми розподілу. Цим діям мусить передувати змістовний аналіз досліджуваного явища, оскільки суто формальний аналіз не виявляє причинних зв'язків.

Надійшла до редколегії 22.09.97

*М. РОМАНОВ, канд. юрид. наук,
Е. ЄФРЕМЯН, канд. юрид. наук,
зав. лаб. ХНДІСЕ*

СУДОВА СИТУАЦІЙНА ЕКСПЕРТИЗА, ЇЇ СУТНІСТЬ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

На теперішній час у криміналістиці існує узагальнена класифікація судово-експертних завдань, котра є основою для умовного відмежування трьох видів судових експертиз: ідентифікаційної, діагностичної та ситуаційної¹.

Нагадаємо, що ідентифікаційна експертиза вирішує питання, які відносяться до встановлення тотожності того чи іншого об'єкта. Діагностична експертиза спрямована на розпізнавання природи, властивостей та стану об'єктів. У завдання ситуаційної експертизи входить визначення механізму і умов ви-

¹ Див.: Винберг А. И. Идентификационная, диагностическая и ситуационная криминалистические экспертизы // Сов. государство и право. 1978. № 9. С. 71—73.

никсння, розвитку та завершення ситуації, пов'язаної зі взаємодією людини та речей при вчиненні злочину¹.

Власне кажучи, у самому загальному розумінні завдання судової ситуаційної експертизи можна сформулювати таким чином: як відбулася та чи інша подія (її фрагмент)?

У початковий період формування судової ситуаційної експертизи були висловлені сумніви відносно спроможності її існування, тому що встановлення обставин, що характеризують процес (механізм) злочину, є прерогативою слідчого, суду, а не судового експерта. Однак ця думка не враховує деяких обставин. У кожному злочині як явищі матеріальної дійсності можна виділити два аспекти: субстратний та соціально-правовий. Перший являє собою матеріально-енергетичну основу кримінальної діяльності. Наприклад, для вчинення квартирної крадіжки злочинець зламує двері, вилучає речі, пакує їх та ін. Другий (соціально-правовий) аспект охоплює ознаки, що характеризують дії злочинця як відступи від існуючих правових норм (протизаконне, навмисне вилучення чужого майна та ін.). Розслідувати злочин — це означає встановити два названих аспекти діяльності.

При розслідуванні злочинів встановлення матеріально-енергетичної складової дій тієї чи іншої особи, як правило, не потребує залучення спеціальних знань. Однак мають місце випадки, коли подія злочину утворює складний збіг обставин чи подія відбувається в умовах використання технічних засобів й пристроїв. У таких випадках вирішити питання про те, як вчинилася та протікала кримінальна подія, без використання спеціальних знань неможливо. Наведемо такий приклад з експертної практики. На лісовому шляху був знайдений вантажний автомобіль. Його ліві задні колеса розташовувалися на животі та грудях мертвого водія, що лежав на землі. Завдання, що стояло перед слідчим, було спрямовано на те, щоб встановити, як вчинився наїзд автомобіля на водія. Це завдання було вирішене тільки завдяки ситуаційній комплексній судово-медичній та судово-автотехнічній експертизі. З експертного дослідження витікало, що наїзд автомобіля на водія вчинився при здійсненні останнім ремонтних робіт в умовах, коли автомобіль був загальмований несправним ручним гальмом.

Судова ситуаційна експертиза має ціле коло специфічних особливостей, які охоплюють як об'єкти, так і процес дослідження. Передусім слід відмітити, що проведення ситуаційної експертизи пов'язане не тільки з використанням морфологічних слідів (змін зовнішньої форми, зовнішньої структури по-

¹ Див.: *Сегай М. Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов (преступления: методы решения основных классов экспертных задач//Криминалистика и судебная экспертиза. 1992. С. 12.*

верхні об'єктів (сліди-відбитки, сліди сковзання та ін.), а й з використанням так званих субстратних слідів (осколки скла, краплі крові, частинки ґрунту та ін.). У зв'язку з наведеним судово-ситуаційна експертиза у значній кількості випадків здійснюється в процесі проведення комплексних досліджень, що виконують фахівці різнопрофільних знань: криміналісти, судові автотехніки, біологи, хіміки, медики та ін.

Доречно також зазначити, що вирішення питання про те, як вчинилася та чи інша подія, часто не може обійтися без проведення ідентифікаційних чи діагностичних досліджень, котрі у даному випадку грають роль як би вихідного матеріалу для судово-ситуаційної експертизи. Встановити, як вчинилася та чи інша подія, неможливо без всебічного аналізу умов та механізму взаємодії матеріальних об'єктів у конкретній обстановці пригоди, що розслідується. У зв'язку зі сказаним об'єктом судової ситуаційної експертизи є не тільки те чи інше матеріальне утворення зі слідами, а й саме місце події, тому що взаємодія об'єктів багато в чому встановлюється не тільки безпосередньо через їх властивості, а й через характер та властивості навколишнього середовища, з яким ці об'єкти контактували. Для проведення судової ситуаційної експертизи місце події може бути надане експертам «в натурі» чи у вигляді доказової інформації, яка міститься у матеріалах справи (протокол огляду місця події, схеми та ін.).

Однією з особливостей ситуаційної експертизи є та обставина, що об'єкти дослідження (сліди) часто являють собою не тільки результати впливу одного об'єкта (слідоутворюючого) на інший (слідосприймаючий), а й результати контактної-слідової взаємодії об'єктів один на одний, тобто коли об'єкт в процесі слідоутворення виступає у ролі як слідоутворюючого, так і слідосприймаючого одночасно. Вказані сліди контактної-слідової взаємодії потребують при їх дослідженні системного підходу. Дане положення складає методологічний стрижень процесу встановлення факту контактної взаємодії (ФКВ), який нерідко органічною частиною входить в ситуаційну експертизу.

В чому сутність згаданого системного підходу? Системний підхід в дослідженнях виражається у тому, що у даному випадку робочим поняттям є уявлення про слідоутворюючий та слідосприймаючий об'єкти як про багатооб'єктні системи. Іншими словами, слідоутворюючий об'єкт — це не окремо взятий об'єкт, а сукупність взаємодіючих об'єктів як єдине ціле, тобто системне утворення. В свою чергу, під слідосприймаючим об'єктом розуміється також сукупність об'єктів (ділянок, фрагментів), на яких є сліди, утворюючих цілісну систему, а не окремо взятий об'єкт.

Розглянемо наведене докладніше. Контактно-взаємодіючі об'єкти мають як слідоутворюючі, так і слідоприймаючі ділянки, фрагменти та ін. Для вирішення питання про тотожність взаємодіючих об'єктів **(А та Б)** слідоутворюючі ділянки об'єктів **А та Б** в процесі дослідження у думці вичленяються та поєднуються в єдину слідоутворюючу систему -**АБсу**. В свою чергу, слідоприймаючі ділянки об'єктів **А та Б** об'єднуються в єдину слідоприймаючу систему -**АБсс**. В результаті названої мисленної операції в процесі судово-експертного дослідження запроваджуються два системних «новоутворення»: слідоутворюючий об'єкт (сума слідоутворюючих ділянок контактної взаємодії — **АБсу**) та слідоприймаючий об'єкт — **АБсс** (сума слідоприймаючих ділянок об'єктів контактної-слідової взаємодії).

Описані операції при мисленному формулюванні слідоутворюючих та слідоприймаючих об'єктів не вичерпують системного підходу до дослідження контактної-слідової взаємодії. Справа у тому, що визнання наявності ФКВ припускає констатацію того, що об'єкти взаємодії, які досліджуються, утворили динамічну систему як єдине ціле — **А ↔ Б**. В основі такого висновку лежить встановлення взаємооднозначної відповідності слідів на об'єкті **А** слідам на об'єкті **Б**. Взаємооднозначна просторова відповідність слідів на об'єктах, що порівнюються (просторовий ізоморфізм слідів), має місце тоді, коли сліди на одному об'єкті просторово накладаються на сліди іншого об'єкту. Таким чином, в експертизі ФКВ судовій експерт оперує трьома видами системних об'єктів: слідоутворюючим, слідоприймаючим та загальнодинамічним контактним-слідовим: **АБсу, АБсс, А ↔ Б**.

До особливостей ситуаційної судової експертизи має бути також віднесено широке залучення для судово-експертних досліджень властивості слідів виступати як знаки. Треба відмітити, що «читання» слідів як знаків в криміналістиці, на жаль, не розглядалося. Між тим слід, як відомо, — це не тільки відображення властивостей одного об'єкта в змінах іншого, слід, згідно класифікації, котра існує в науці про знаки — семіотиці, є природний знак, який відсилає до об'єкта (явища), що залишили його. В природному знаці, на відміну від конвенціональних (договірних) знаків, зв'язок визначаємого з тим, що визначається, побудовано на природних зв'язках та відносинах об'єктів і процесів матеріальної дійсності, тобто на причинно-наслідковому зв'язку (наслідок є знаком причини, відношення цілого та частини). Так, наявність волокон на об'єкті, який досліджується, відсилає до матеріалів одягу, що контактував з об'єктом, та ін.

Процесу судово-експертного встановлення того, як чинилася та чи інша подія, властиві загальні закономірності вирішення завдань. Згідно теорії вирішення завдань дослідження у даному випадку розпочинається з висунування припущень, гіпотез. Цей етап названо стадією правдоподібних міркувань. Відповідно до слідів, це стосується гіпотез (версій) про характер слідоутворюючих об'єктів, сам процес слідоутворення (хто, що залишило сліди? як був залишений слід?). Названий етап здійснюється на базі «читання» слідів як знаків, що дає змогу експерту оперативно сформулювати уявлення як про сутність поставленого перед ним завдання, так і про шляхи його вирішення. Наступний етап вирішення завдання — стадія доказових міркувань. Вона ставить за мету перетворити дані, одержані на першому етапі, в достовірні знання. При дослідженні слідів йдеться про проведення ідентифікаційних, діагностичних та ситуаційних досліджень на основі методології, що існує у цей час, та випробуваних методик дослідження. Судово-експертне ситуаційне дослідження по суті являє собою відтворення (реконструкцію) досліджуваної події як цілісного процесу. Отже, ситуаційна експертиза — це не тільки аналіз окремих елементів (етапів, фрагментів) події, а й їх синтез, тобто поєднання в єдине ціле. Між тим формування згаданої цілісної уяви припускає як початковий момент — розгляд загальної слідової картини події як знакової системи, що об'єднує в дану сукупність окремі знакові ситуації. Підбиваючи підсумки сказаного, треба відмітити, що знаковий аспект слідів тісно пов'язаний з процесом судово-експертного дослідження при проведенні ситуаційної експертизи, тому є доцільним детально розглянути це питання.

Предмет (явище) виконує функцію знака, якщо він (воно) вказує на інший предмет (явище). Перше зветься визначаючим, друге — визначаємим. Знакова ситуація — це пара, що складається з визначаючого та визначаємого. В семиотиці є важливе для практики проведення судової ситуаційної експертизи поняття знакової системи. Нею зветься якийсь-то набір знаків, у котрому деякі внутрішні відносини між знаками якимось чином відображають відносини між визначаємими¹. У процесі проведення ситуаційної експертизи аналіз слідів охоплює як знакові ситуації, так і знакові системи. Семиотика розрізняє два види змісту чи значення знаку: предметне (об'єктивне) та смислове². Предметне значення — це проста вказівка (відсилання) на те, що об'єкт, спроможний виступати як визначаючий, в даній ситуації слугує знаком. Наприк-

¹ Див.: Шрейдер Ю. А. Логика знаковых систем. М., 1974. С. 16.

² Див.: Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. М., 1968. С. 32—34.

лад, рельєфні паралельні сліди на вологій ґрунтовій поверхні шляху вказують на те, що тут проїхав автомобіль. Сміслові значення знаку — це сума існуючих на даний момент знань, пов'язаних з визначаєми. Так, вказані вище сліди можуть «розповісти» про напрямок руху автомобіля, приблизну його швидкість, про те, що праве заднє колесо мало значний знос протектора, та ін.

Розглядаючи співвідношення предметного та смислового значення знаку, часто вдаються до такої аналогії. Предметне значення — це знакова «мітка» об'єкта, який виступає у ролі знаку. Що стосується смислового значення знаку, то за своїм інформаційним обсягом воно є своєрідною «анкетною» даного об'єкта з набором докладних відомостей про означаєме.

Процес «читання» сліду як знаку розпочинається з пошуку в об'єкті, що досліджується, предметного знакового значення. Далі «вилучення» інформації здійснюється способом з'ясування смислового значення сліду як знаку. Тісний взаємозв'язок предметного та смислового значення дає змогу одержати належну для судово-експертних досліджень інформацію.

Все викладене не повинно давати привід для спрощеного сприймання механізму функціонування знакової інформації у тому розумінні, що слід-знак сам по собі видає необхідну інформацію. Справа в тому, що для того, щоб слід-знак «заговорив», потрібно, щоб особа, яка сприймає слід (реципієнт), володіла запасом відповідних знань. Відмічений запас знань в теорії інформації зветься тезаурусом. Так, розташування на землі відстріляних гільз по відношенню до місця, де стояв той, хто стріляв, тільки для фахівця вказуватиме на тип зброї, з якої стріляв злочинець. Для нефахівця названі гільзи нічого не повідомлятимуть.

Із усього сказаного видно, що в інформаційному плані знакова ситуація структурно повинна включати до себе не тільки знак та визначаєме, а й реципієнта, так звану особу, яка на підставі відповідних знань розшифровує сліди-знаки. Таким чином, «читання» слідів-знаків являє собою процес, в якому слід як пусковий механізм приводить до дії нагромаджені знання (тезаурус), і сліди-знаки починають «повідомляти» інформацію.

На закінчення розглянемо осноположні принципи ситуаційної судової експертизи.

Сутність ситуаційної експертизи, як було відмічено раніш, визначає процес вирішення ситуаційного завдання: як була вчинена конкретна подія?

Приведене, на перший погляд просте, формулювання ситуаційного завдання не повинно приховувати тієї обставини, що його вирішення становить складний та нерідко досить тру-

домісткий процес дослідження, спрямований на встановлення різноманітних зв'язків, відносин та взаємодій значної кількості елементів конкретної ситуації. Ось чому вихідним принципом ситуалогічного дослідження є визнання того факту, що подія — це структурно-функціональне утворення, яке виступає як єдина система. Структурними елементами цієї системи є статичні (наприклад, складське приміщення, де сталося вбивство, особливості шляху на місці дорожньо-транспортної пригоди) та динамічні, до котрих відносяться, наприклад, технічні об'єкти, люди, що переміщуються, та ін. Подія розглядається як процес взаємодії її статичних та динамічних структурних елементів. Тому вирішення ситуаційного завдання по суті — відтворення (реконструкція) процесу взаємодії відмічених структурних (складових) подій. Значна роль при цьому відведена дослідженню слідів як цілісної системи, що відтворює названий процес.

Згідно другому основоположному принципу ситуаційного дослідження сама подія розглядається як розвиток та зв'язок визначених етапів, які переходять один до одного, стадій, які відображають просторово-часові характеристики взаємодій структурних елементів події. Таким чином, в процесі проведення ситуаційної експертизи відбувається логічне поділення події, яка досліджується, на її складові частини з метою більш глибокого вивчення окремих сторін, властивостей, зв'язків та відносин, що сталися на кожному етапі. Різним подіям злочину можуть відповідати різні вихідні схеми диференціації на етапи, стадії. Однак загальною схемою можна вважати таку: у події виділяють три стадії — початкову, кульмінаційну та кінцеву.

Подія злочину, яка розглядається з боку його матеріального субстрата, являє собою процес речовинно-енергетичної взаємодії предметів, людей тощо. Тому точкою відліку початкової стадії може слугувати момент з'явлення передумови до виникнення даного процесу. В ситуаційному аналізі події дослідження його початкової стадії часто дозволяє встановити подальший механізм розгортання події.

Кульмінаційна стадія — це етап у розгортанні події, коли його енергетичні, ударно-силові характеристики досягають максимального значення (виникнення ушкоджень на тілі потерпілого, момент зіткнення транспортних засобів та ін.). Дана стадія значною мірою обумовлює і пояснює характер та вагу шкідливих наслідків, що сталися, безпосереднє походження травм та ушкоджень.

Кінцева (фінальна) стадія події відповідає етапу, коли динамічні процеси, досягнувши максимуму (кульмінації), почали знижуватись до мінімальних або нульових значень. Кінцева

стадія являє собою результат двох попередніх стадій — початкової та кульмінаційної. Тому вказана стадія в деякій мірі містить інформацію й про них.

Підбиваючи підсумки наведеного, треба сказати, що судова ситуаційна експертиза, надаючи можливість у складних випадках розкрити структуру взаємодії елементів події злочину й тим самим визначити його «природний субстрат», сприяє успішному вирішенню завдань, які стоять перед слідчим та судом у боротьбі зі злочинністю.

Надійшла до редколегії 09. 07.97

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ І ТЕХНІКИ У БОРТЬБІ З ЕКОНОМІЧНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ

(«круглий стіл» з питань виконання Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996—2000 роки)

червень 1997 р.

Засідання «круглого столу» відкрив директор НДІВПЗ член-кореспондент АПрН України **В. Борисов**, який звернув увагу присутніх на актуальність проблеми боротьби зі злочинами, які вчиняються у сфері економіки на даному етапі розвитку держави, а також нерозробленість деяких напрямків діяльності правоохоронних органів, незадовільний стан боротьби з організованою злочинністю в сфері економіки та недоліки кримінального закону України. Доповідач відмітив, що тема «круглого столу» обумовлена завданням, покладеним на Академію правових наук України Комплексною цільовою програмою боротьби зі злочинністю на 1996—2000 роки. У зв'язку з цим у доповіді підкреслена необхідність пошуку нових шляхів боротьби з економічними злочинами. Присутні були ознайомлені з напрямками роботи творчого колективу сектора НДІВПЗ АПрН України по розробці програми використання досягнень науки і техніки у боротьбі з економічними злочинами, у тому числі із корупційними діяннями. Доповідачем внесені окремі пропозиції щодо вдосконалення правового (законодавчого та організаційного) регулювання відносин в сфері економіки, зокрема в фінансово-кредитній та банківській системах.